

Voyaga Yetmaganlarda Jinoyat Motivlari Shakllanishini O'rganish Psixologik Tadqiqot Muammosi Sifatida

Ummatova Sitora Shavkatullayevna

Ilmiy rahbar, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Amaliy psixologiya kafedrasida dotsenti Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), ummatovasitora@samdu.uz

Axatova Dilbar Botirovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti Amaliy psixologiya ta'lim yo'nalishi 204-guruh talabasi, axatovadilbar@samdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada jinoyatchilikning psixologik va motivatsion mexanizmlari chuqur tahlil qilinadi. Jinoyat sodir etishga undovchi ehtiyojlar, ularning shakllanish jarayoni, ijtimoiy omillar va shaxsning ongli faoliyati kontekstida yoritiladi. V.N. Kudryavtsev va V.V. Luneev kabi yetakchi olimlarning nazariy qarashlari asosida jinoyat motivining mohiyati va shakllanish bosqichlari ochib beriladi. Shuningdek, jinoyat subyekting qadriyat tizimi, shaxsiy manfaatlari va ijtimoiy tajribasining jinoyatchilikka ta'siri tahlil qilinadi. Maqola jinoyatni tushinishda psixologik yondashuvning dolzarbligini ko'rsatadi.

Tayanch tushunchalar: Jinoyatchilik, psixologik mexanizm, motivatsiya, jinoyat motivi, ehtiyojlar, ijtimoiy muhit, shaxsiy manfaat, Kudryavtsev nazariyasi, Luneev yondashuvi, ongli faoliyat.

Jinoiy xatti-harakatlar mexanizmining eng muhim qismini jinoyat motivining shakllanish jarayoni va muayyan harakatni ta'minlovchi kuch sifatida namoyon bo'lishi tashkil etadi.

Ba'zi tadqiqotchilarning ishlarida motiv jinoyatni hosil qiluvchi bevosita sabab sifatida qaraladi. Agar motivni ilmiy nuqtai nazardan chuqurroq o'rganadigan bo'lsak, aynan shu odam nima maqsadda shu harakatlarni amalga oshirganligi aniqlanadi. Unga ko'ra, jinoyat motivi - insonni aynan shu jinoyatni sodir etishga undagan va jinoiy xatti-harakatlarni amalga oshirishida jismoniy va aqliy yo'nalganlikning uyg'un ifodasini boshqarib turadigan kuch manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Motivatsiya – insonning qoniqish manbaiga intilishi sifatida uning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Motiv asosida shakllangan maqsadga ko'ra, odam har doim o'z ehtiyojlarini qondirish uchun biror-bir obyektga yoki manbaga yo'nalgan bo'ladi. (Bu o'rinda motiv vosita rolini o'ynaydi)

Jinoiy xatti-harakatlarni shakllanishida asosiy rolni motivga xos ehtiyojlar bajaradi. Inson ehtiyojlari biror-bir narsaga (moddiy yoki ma'naviy) bo'lgan ehtiyojni aks ettirishi bilan tashqi dunyoga qaramligini (tobeligini) namoyon qiladi.

Zamonaviy psixologiya fanining asoslashiga ko'ra, hozirgi odamlarning ehtiyojlari xilma-xildir. Ana shu ehtiyojlarni tavsiflashda uchta asosiy guruhni ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Ijtimoiylashgan organik (fiziologik) ehtiyojlar (o'zini saqlab qolish, takror ishlab chiqarish va h.k);
2. Moddiy ehtiyojlar;

3. Ijtimoiy ehtiyojlar - ijtimoiy munosabatlarga kirishish orqali bilim va tajriba egallash, ijtimoiy mavqyega erishish, tan olinish, o'zini-o'zi tasdiqlash, ijodkorlik, hayotning mazmuni va boshqalar.

Ehtiyojlarni qondirish jarayoni davomiylikni yoki uzoq vaqtni talab qilmaydi. Agar uzoq vaqt talab etilsa, u yo'q bo'lib ketadi. Chunki psixofizologik qonuniyatlarga ko'ra, to'sib qo'yilgan ehtiyoj insonda asta-sekin o'jarlik va agressivlikni hosil qiladi, natijada, odamda tajovuzkorlik yoki agressivlik xulq-atvor shakllanadi. Agar ushbu ehtiyojni qondirishning tabiiy yoki qonuniy kafoloti biron-bir sababga ko'ra imkonsiz (yetarli sharoit bo'lmaganda) bo'lsa, uni qondirish xayoliy (yomon, buzuq) yoki intasional shakllarga ega bo'lishi mumkin. Oqibatda, bunday odamlar jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalar, o'zaro munosabatlardagi me'yorlar, umum e'tirof etgan milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bilmaslighi, anglab yetmasligi yoki e'tiborsizligi bilan buzishi oqibatida jinoyat hosil qiladilar.

Biror bir shaxsning yoki odamlarning turli-tuman harakatlarini kuzatganimizda, xususan jinoiy xatti-harakatlarini o'rganib tahlil qilganimizda, jinoiy xatti-harakatlar asosan bir emas, balki, bir-biri bilan murakkab va iyerarxik (tarzda birikishgan) munosabatlarga ega bo'lgan bir nechta motivlarga asoslanadi. Mazkur motivlar birikmasida subyekt xatti-harakatlarini rag'batlantiruvchi, uni hayoti va shaxsiga mazmun bag'ishlovchi yetakchi motivlar mavjudligini ko'ramiz. Jumladan o'g'rilikka yo'nalgan jinoiy xatti-harakatlarning asosida nafaqat zarur ehtiyojlarni qondirish (og'ir vaziyat va munosabatdan saqlanish) balki "nufuzli" o'g'rilar guruhi oldida o'z shaxsini namoyon qilish (uddaburonligini ko'rsatish, qadr topish va boshq.) kabi motivlar yotganligini asoslashga intiladi.

Bundan tashqari, aynan shu sohada olib borilgan tadqiqotlarning tasdiqlashicha, (Bixivioristlar, freydizm va neofreydizm vakillari) insonning yetakchi motivlari, aynan tabiiy (fizilogik) motivlari ong ishtirokisiz namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan (sababli) qaraganimizda jinoyatchilar ko'p holatlarda bu jinoyatni nima uchun qilganliklarini tushuntirib bera olmaydilar (tushunmaydilar). Jinoyatning mohiyati to'liq anglanilmagan va jinoiy xatti-harakatda mazmunli yo'nalganlik yo'q.

Keyingi yillarda shu sohani o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar natijalarini tahlil qiladigan bo'lsak, jinoiy xatti-harakatlarni hosil qiluvchi antisosial harakatlarning quyidagi motivlarini (sabablarini) farqlash mumkin:

1. O'zini-o'zi tasdiqlash yoki o'zini-o'zi namoyon qilish (ijtimoiy maqomga erishish) motivlari.
2. Mudofaa (o'zini himoyalash) motivlari.
3. Almashinuvchi yoki o'zgaruvchi motivlar.
4. O'yin motivlari.
5. O'zini-o'zi oqlashga yo'naltirilgan (ongli va ongsiz tarzda yuzaga keluvchi) motivlar

O'zini-o'zi tasdiqlash (ijtimoiy maqomga erishish) zarurati inson xatti-harakatlarining keng doirasini rag'batlantiradigan eng muhim motivlardir. Odamlar ko'pincha, o'z shaxsining ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va individual darajalarda e'tibor qozonish va o'rin topish istagida o'zini namoyon qiladilar.

Ijtimoiy darajada shaxsning o'zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e'tiboriga erishish) ijtimoiy mavqyega ega bo'lishga intilish ya'ni professional yoki ijtimoiy faoliyat sohasida shaxsni tan olish bilan bog'liq aniq ijtimoiy rol ni bajarishga erishish demakdir. Ijtimoiy-psixologik darajadagi tan olinish (hurmat-e'tibor qozonish), shaxsiy maqomga ega bo'lish motivi (orzu), ya'ni u a'zo bo'lgan guruhlar: oilada, bir xil ma'lumotlilar o'rtasida, kasbiy yoki faoliyat bilan bog'liq guruh hamda jamoalarda (do'stlar, hamkasblar va boshqalar) darajasida shaxsni muhim ichki doiradan tan olinishga erishish motivi (istagi) bilan bog'liq. Ba'zida, bu guruhga qo'shilishni orzu qilgan biroq, ular bilan aloqa qila olmaydigan kishilar ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda jinoyat shu kabi guruhga kirish usulini e'tirof etishga erishish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu usuldan foydalanishga intilish yoshlar uchun eng xos xususiyatdir.

Insonning individual darajada o'zini-o'zi tan olishi (o'zini-o'zi himoya qilishi), yuksak e'tirofga ega deb baholashi, o'zini-o'zi hurmat qilishi va o'zini-o'zi qadrlashni kuchaytirish (istagi) motivi bilan bog'liq. Bunda har qanday psixik kamchiliklarni, zaifliklarni yengishga yordam beradigan va ayni paytda shaxsni kuchli tomonlarini namoyon qiladigan bunday harakatlarni amalga oshirish orqali erishiladi. Ko'pincha, bunday o'zini-o'zi tasdiqlashga xos tasavvurlar shaxsda befarqlik bilan amalga oshirilganligi uchun ularda befarqlikni, o'zini tobora mustaqil his qilishga olib keladi. Bunday shaxslarda go'yoki o'zini namoyon qilishni yo'qotish ular uchun hayot fojiasini anglatadi.

Jinoiy harakatlar (delinkvent, lotin. *Delinquens* - jinoyatchilik, huquqbuzarlik) deb, xuddi shunday xulq-atvor turiga mansub, subyekt ehtiyojlar, istaklarni qondirish uchun jarohat yoki o'limga olib kelish maqsadida jismoniy kuch yoki qurol ishlatish bilan jarohat yetkazish, ruhiy zo'riqlashlarni yengish maqsadida o'zining ehtiyojlari, istaklarini qondirishning noqonuniy yo'lini tanlaganiga aytiladi. Bunday holatda jinoyatning maqsadi tajovuzkor hatti-harakatlarni amalga oshirishga qaratiladi.

Jinoiy harakatlarning motivasiyasi nafaqat tajovuzkorlikni, balki boshqa noqonuniy harakatlarni ham keltirishi mumkin: pora olish, ta'magirlik, o'g'irlik va h.k. Shuning uchun jinoiy xulq so'nggi yillarda huquqshunoslarning e'tiborini tortadigan o'ziga xos ahamiyatga ega. Buning isboti sifatida ("Jinoyat motivasiyasi") shaklida tuzilgan monografiyalar huquqshunoslar va psixologlarning birgalikdagi ish olib borishlariga sabab bo'lmoqda. Bu ish ikkilamchi taassurot qoldiradi. Bir tomondan jinoyatning sabablarini aniqlashtirishga qodir bo'lgan kriminalist psixologlar uchun aql-idrok va hatto ilg'or fikrlarni ifoda etadilar (aniqrog'i, ular haqiqiy hayotga nisbatan mutlaq, mustaqil ravishda niyatlarni aks ettirgani uchun haqiqiy hayotga yaqin) va boshqa tarafdin ular orasida psixologlarning ishiga tayanadigan bo'lsak, ular orasida motivasiya va motivlar haqida umumiy tushuncha mavjud emas.

Yetakchi kriminalistlardan biri, akademik V.N.Kudryavsev (1978) jinoiy hatti-harakatining sababini, jinoyatning sababini, uning rivojlanish va dizaynini yaratish jarayoni, keyinchalik uning haqiqiy jinoiy harakatlarda amalga oshirilishi deb tushunadi. U ushbu tushunchalar doirasi va tarkibi jihatidan motivasiyani jinoiy harakatlar mexanizmidan ajralib turishi kerak, deb hisoblaydi. Motivasiya uning nuqtai nazaridan mexanizmni o'z ichiga olmaydi, chunki u qabul qilingan qarorni va o'z-o'zini nazorat qilishni amalga oshiradi (bu tushunchani tan olmaslik qiyin). Ammo V.N.Kudryavsevning fikriga ko'ra, - bu masalada vaziyatni motivasiya va baholashni, shuningdek, uning harakatlarining natijalarini kutish va qarorlarni qabul qilishni o'z ichiga olmaydi. Shunda jinoyat sodir etgan shaxs ko'r-ko'rona harakat qiladi.

V.V.Luneyev (1980) ta'kidlaganidek, yuqorida sanab o'tilgan barcha elementlar motivasiyaga kiritilgan: dinamik jarayon, motivasiya ... barcha jinoiy xatti-harakatlarning elementlari bilan bog'liq bo'lib: ehtiyojlarning dolzarbligi, maqsadning paydo bo'lishi va shakllanishi, maqsadlarni aniqlash, maqsadga erishish yo'llarini tanlash, natijalar va qaror qabul qilishdan iboratdir.

Kriminologlarning fikricha buni sababini tushunishda qarama-qarshilik mavjud. Ko'pchilik mualliflar mativni harakatlantiruvchi kuch deb tushunadilar: "ijtimoiy xavfni anglatuvchi va jinoiy qonunchilikda jinoyat deb hisoblangan aniq maqsadli harakatni (iroda akti) amalga oshirish uchun qasddan zo'riqlash (istak)ning paydo bo'lishi" (S.A.Tararuxin, 1977), "shaxsning jinoyatni sodir etishda ichki his-tuyg'u shaxsni jinoyat qilishga undaganligi aniqlagan" (B.V.Volkov, 1982). To'g'ri, kriminologlarning fikriga ko'ra jinoyatchilarning xohish-irodasi faollikni kuchaytirishga harakat qiluvchi energiya impulsidan ko'ra, harakatning asosi uning subyektidir. Shunday qilib, K.Ye.Igoshev (1974) jinoyat xatti-harakatining sababi ijtimoiy muhit va shaxsning shaxsiy tajribasi ta'siri ostida yuzaga keladigan impuls, ya'ni jinoiy faoliyatning bevosita ichki sababi va jinoyatchilikka qarshi qanday munosabatda bo'lishini anglatadi.

V.N.Kudryavsev jinoyat sodir etilishining sababini ichki harakatlantiruvchi quvvat deb ataydigan bo'lsa, ayni paytda jinoyatning sababi faqat jinoyat sodir etilishining obyektleri yoki ta'sir obyekti, maqsad yoki jinoiy natijaga erishish vositasi sifatida qaraladi. Aniq qo'yilgan haqiqiy maqsad va uni bajarish vositasi haqidagi savolga javob beradimi? Agar u haqiqatan ham to'g'ri bo'lsa (va V.N.Kudryavsevning quyidagi iborasi bu tushunmovchilikka aniqlik kiritadi: "...jinoiy hatti-harakat

qilmagan insonning salbiy ehtiyojlari yoki qiziqishlari, qarashlari yoki his-tuyg'ularida jinoyat qilishi uchun hech qanday sabab yo'q, haqiqiy jinoiy harakatgacha juda katta masofa bo'lishi mumkin"), unda faqat bitta xulosa bor: jinoyat hech qanday jinoiy rejani amalga oshirishiga sabab yo'q. Biroq, bajarilmagan hatti-harakat bu motiv yo'qligini anglatmaydi. Shubhasiz, muallifning ta'kidlashicha, - ixtiyoriy ravishda yoki ixtiyorsiz ravishda xarakterdagi jinoiy harakati jinoyat sababi bilan aniqlanadi, bu esa kechikish yoki muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda, motivasion ustanovkaga aylanadi. Inson jinoyatchi emas (va hech qachon bo'lmasligi mumkin), lekin u ijtimoiy jihatdan xavfli bo'lishi mumkin, chunki u jinoyatni sodir etishga moyilligi bor. Shuning uchun, tanqidchi I.Karpes (1969) G'arb jinoyatchilarining "xavfli vaziyat" haqida gapiradigan qarashlari juda ishonarli ko'rinmasligini aytadi.

Bu haqdagi tushunchalar jinoyatlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning sodir etilish shart-sharoitlarini bartaraf etishdan tashqari, shaxsning qarashlari va shaxs ustanovkasini o'zgartirishi, ya'ni, ularni tarbiyalash va qayta tarbiyalashdan iborat bo'lishi kerak. V.N.Kudryavsev bunga e'tiroz bildirmadi, chunki u jinoyat sodir etilishining sabablarini bilish shaxsiy himoya choralari rejallashtirish va subyektning kelajakdagi xatti-harakatlarini bashorat qilishiga ko'maklashadi, jamiyat qarashlariga teskari mazmuni, chuqurligi va barqarorligi haqida fikr yuritadi; bir qator hollarda, kelib chiqish sabablarini bilish shaxsni shakllantirish sharoitlarini, shuningdek, jinoiy maqsadlar yuzaga kelgan vaziyatni baholashga imkon beradi.

Shunday qilib, agar jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir etganmi yoki yo'qmi, faqatgina bitta jinoyat alomati bo'lsa, unda huquqni muhofaza qilish organlari va pedagoglar uchun bunday tarbiya jarayoni yetarli emas: jinoyat hatti-harakatlarining sabablari va motivasion xulq-atvoriga olib kelishi mumkin bo'lgan maqsadlarni, shaxsiy xususiyatlarni aniqlash kerak.

V.N.Kudryavsevning firiga binoan, maqsadning tabiati va tarkibi bo'yicha aniq-ravshan fikrlarning yo'qligi qarama-qarshilikka olib keladi. U jinoyatning sababi faqat ta'sir obyekt, jinoiy natijaga erishish maqsadlari va vositalari allaqachon paydo bo'lgan yoki paydo bo'lmoqchi bo'lgan paytlarda aytish mumkinki va u darhol bunday unsurlarning sababga kiritilishiga yo'l qo'ymaslik kerakligini aytadi, aks holda u qasddan jinoyatning barcha sube'ktiv tomonlarini qamrab oladi. Biroq, barcha sube'ktiv tomonni, ya'ni barcha sabablarni hisobga olish maqsadga muvofiq emasmi?

Shunday qilib, jinoyat hatti-harakatini rag'batlantirish bo'yicha ishlarda psixologiya fanida mavjud bo'lgan motivasiya muammosining umumiy holati, barcha qarama-qarshiliklari, noaniqliklari aks ettirilgan. Kriminologlar motivlarni o'rganish jinoyatni sodir etgan shaxsning his-tuyg'ulari va his-tuyg'ularini, ularning ehtiyojlari va qiziqishlari, g'oyalari, nuqtai nazarlari va e'tiqodlari, ularga erishish maqsadlari va vositalarini, natijalarni rejallashtirishni, ya'ni, jinoyat harakatining asosini bilishni xohlaydi. Va bu jinoyatchilik xatti-harakatining sababi (hali amalga oshirilmaydi) murakkab kompleksli psixologik ta'lim sifatida ko'rib chiqilsa va uni shakllantirish jarayoni dinamik, stadial deb hisoblansa.

Shu bilan birga, diqqatga sazovor bo'lgan ba'zi psixologlar fikrini ustun qo'yadigan sabablar haqida sud-medisina bayonotlarini ta'kidlash kerak. Shunday qilib V.V.Luneyevning ta'kidlashicha, sababi, eng muhim da'vat funksiyasi bilan birga, subyekt ehtiyojini qondirishga hissa qo'shadigan yoki unga qarshi bo'lgan tanlov va baholashda filtrning tartibga solish funksiyasini bajaradi. Shuningdek, u boshqa sababni - bu psixologlar to'g'ridan-to'g'ri gapirmaydigan reflektiv vazifani ham ko'rib chiqadi (xuddi shunday bayonotlar mavjud masalan, K.K.Platonov). Sud tibbiyoti shuningdek, turtki niyatlarni shakllantirish jarayoni, ya'ni bu jarayonning natijasi (V.D.Filimonov, 1981; V.N.Kudryavsev) ekanligini aniq tushuntirishi mumkin.

Kriminologlarning fikricha, jinoyatchilarning nuqtai nazari bo'yicha ijobiy nuqtai nazar - bu jinoyatning motivasiyasi nafaqat ijtimoiy yoki ijtimoiy muhitning oldingi salbiy ta'siridan kelib chiqadigan, balki ijtimoiy mavqeyini shakllantirgan motivasion sohani deformasiya qilgani kabi, shaxsiyat. Natijada, jinoyatlar ta'sirini jinoyatlar motivasiyasi davrida aks ettiradigan muddatlar muayyan vaziyat doirasi bilan chegaralanishi mumkin emas. Bu yerda V.V.Luneyev niyatning strukturasi o'rganish orqali biz shu bilan shaxsiyatning tuzilish tarixi, uning tuzilishini o'rganamiz degan fikrni aniq ifoda etdi. Jinoyatchining asosiy motivlari va ijtimoiy rollari, aloqalari va shuning

uchun shaxsiyat xususiyatlarining o'rtasida 70-75% hollarda jinoyat harakatlarning sabablari xususida mashhur parallelizm mavjud.

V.B.Golisyn (1985), jinoyatchilar uchun tavakkalchilik uchun zarur bo'lgan ehtiyojning ustunligi va rivojlanish, bilim, mehnat, shaxslararo muloqot ehtiyojlarini yetarli darajada shakllantirmasligini aniqladi.

D.I.Feldshteyn (1993) ayrim talab va ehtiyojlarning jiddiylikiga ko'ra, voyaga yetmaganlarni antisensal yo'nalishni besh guruhga ajratadi. Birinchi guruh jinoyat yo'liga tasodifan kirgan voyaga yetmaganlarni o'z ichiga oladi. Ular zaif va atrof muhitga oson moslashadi. Ularning ehtiyojlari prokasional va o'zlarining antisosial harakatlarning sababi emas. Ikkinchi guruhga esa buzuq bo'lmagan ehtiyojga ega bo'lgan voyaga yetmaganlar kiradi. Ularning do'stlari bilan osonlik bilan maslahat beradigan, jozibali, juda yaxshi. Yergenlerin uchinchi guruhi deforme va prozime ehtiyojlar, qiziqish va munosabatlar o'rtasidagi ziddiyatni tasvirlab beradi. Ularning axloqiy nuqtai nazari ishonchli emas edi. Ular uchun, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun egoist istagi xarakterli bo'lib, antisosial harakatlarga olib keladi. To'rtinchi guruh buzuq ehtiyoj va asosiy talablarga ega bo'lgan voyaga yetmaganlardan iborat bo'lib, ular barqaror axloqsiz ehtiyojlar to'plami bo'lgan va munosabatlar va munosabatlarga chinakam antisosial yo'naltirilgan bo'lgan balog'atga yetmagan huquqbuzarlarga taqlid qiladi. Jinoyatlar, asosan, shaxsiyatning umumiy orientatsiyasi fonida o'z-o'zidan paydo bo'lgan sabab tufayli, ular tomonidan sodir etilgan. Beshinchi guruhga ijtimoiy-salbiy anomal, axloqsiz, ibtidoiy ehtiyojlarning barqaror majmuasi bo'lgan voyaga yetmaganlar kiradi. O'ziga xoslik, boshqalarning tajribasiga befarqlik, iste'molchini o'tkazish istagi, tajovuzkorlik ongli ravishda sodir etilgan jinoyatlar bilan birlashtiriladi.

Poraxo'rlar va talonchilar orasida ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va individual darajalarda o'zini namoyon qilishga intilish (erishish) uchun kurashayotgan odamlar boshqalardan qisman farqlanadi. O'g'rlar, talonchilar boshqalarga nisbatan mavqeyga erishishda ikkinchi va uchinchi darajalarda o'rin olganlar. Jinoyatni sodir etishda jinoyat sodir etish bilan bog'liq "komissiya" vaziyatga oid muammolardan tashqari biron-bir ichki muammolarni hal qilishni ta'minlaydi. Jinoyat xatti-harakatlarda moddiy imtiyozlarga ega bo'lish insonda ishonch hissini kuchaytiradi va xavotirlanishni pasaytiradi yoki xavotirlanishni yo'qolishiga olib keladi.

O'zini tasdiqlashning yana bir salbiy ko'rinishi - zo'rlashni amalga oshirish motivi sifatida jamiyatda keng tarqalgan. Zo'rlash nafaqat jinsiy ehtiyojlarni qondirish, yoki xususiy mulkchilik psixologiyasi, ayolga nisbatan ibtidoiy munosabatda bo'lish, unga hurmatsizlik, balki (shu barobarida) o'z sha'ni va qadr-qimmatini toftash, eng yomon va ijtimoiy xavfli xulq-atvor ko'rinishlari sifatida ham namoyon bo'ladi.

Zo'rlashning subyektiv sabablariga jinoyatchi o'zini inson sifatida kamsitilgan his qilishi va natijada o'zboshimchalik qilish hissiy xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Ko'pincha bunday his-tuyg'u qat'iy bajarilish tusini oladi. Bu holat kishida erkaklar rolini o'zida namoyon qilish istagini kuchaytirib (mentalitetimizga ko'ra, xotin-qizlar erkaklarga itoatkor), odamni zo'rlashga majburan olib keladi.

Zo'rovchilar zo'rvonlarning xavfli toifasiga kirib, birdaniga begona ayollarga hujum qilishni va ularning qarshiliklarini kuch bilan bartaraf etishga harakat qiladilar. Bunday jinoyatchilarning xatti-harakati xuddi ovchining harakatlariga ya'ni, yirtqichni kutib turishga yoki uni kuzatib ta'qib qilishga o'xshaydi.

Shu sohani o'rgangan mutaxassis olimlarning ta'kidlashicha, bunday zo'rvonlar ayollarga nisbatan sustroq munosabatda bo'ladilar. Natijada ayollar erkaklar ustidan hukumronlik qiladilar va ularni boshqaradilar (odatda jinsiy aloqa paytidagi kuchli jinsiy ehtiyoj egalari).

Eng xavfli jinoyat ko'rinishidagi jinsiy zo'rvonlik quyidagi sabablarga asoslanadi:

1. Ayollarga nisbatan jinsiy zo'rvonlikni namoyish qilish bilan birga, jinoyatchining jinsiy ehtiyojlarini qondirish bilan emas, balki ayolga ruhiy bog'liqlikdan qutulish kerakligi;

2. Ayol tomonidan ijtimoiy yoki biologik rad etish erkak kishini ijtimoiy va biologik maqomini (hayotdagi o'rnini) yo'qotishdan qo'rqishga sabab bo'ladi. Natijada, ayol ustidan hukmronlik qilishga o'zini mas'ul va kuchli shaxs deb hisoblaydi;
3. Bolalar va voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlik hamda tajovuzlar ko'pincha, jinoyatchining katta ayollar bilan me'yoriy jinsiy aloqani o'rnatish qobiliyatiga ega emasligi yoki bunday munosabatlar jinsiy nuqsonlar sababli istalgan qoniqqanlikni hosil qilmaganligidan kelib chiqishi mumkin;
4. Jabrlanuvchining azob-uqubatlarini nazarda tutgan holda zo'ravonlar boshqa odamlarning nafratiga qaramay, huzur qilish, qasd olish, rashk va boshqa muammolar bosimi ostida jinoyatni sodir etadilar.

Mudofaa yoki himoya motivasiyasiga doir olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, jinoiy xatti-harakatlarning aksariyat qismida tashqi tahdidlarga qarshi himoya hissi bo'lib, bunday holatda tajovuzkorlik qo'rquvi odatda tajovuzkor harakatlarni rag'batlantiradi (kuchaytiradi). Jinsiy yaqinlashishni qat'iy rad etish jinsiy raqib tomonidan o'zining qadr-qimmatini jiddiy tahqirlash, uning erlik hurmatiga zarba sifatida namoyon bo'ladi, bu holat uning ichidagi g'azabning kuchayib portlashiga sabab bo'ladi.

Huquqbuzarlar jinoiy xatti-harakatlar yuz berganda o'zlariga xos mudofaa mexanizmlaridan foydalanadilar. Ular o'zini himoya qilish mexanizmlariga tayanib, ijtimoiy va huquqiy nazoratni bartaraf etadigan, umumiy qabul qilingan me'yorlarga zid bo'lgan xatti-harakatlarining oqibatlarini bartaraf etish yo'lini tanlaydilar.

O'zgarish yoki almashinuvchi motivlarning yuzaga kelishi va shakllanishida, agar asl maqsad biron-bir sababga ko'ra belgilangan tartibda amalga oshmasa, o'sha maqsadni qo'ygan kishi (o'smir) uni boshqa bir maqsadga o'zgartiradi (almashtiradi). Natijada, harakatdagi "o'zgarish", ya'ni hujum obyektiga intilish boshqa yo'llar bilan ham sodir bo'lishi mumkin. Natijada, o'sha odam maqsadni amalga oshirish faoliyatida xatoga yo'l qo'yishi ya'ni, jinoyat hosil qilishi mumkin.

O'yin motivlari. Jinoiy harakatlarning umumiy sabablari o'yin hisoblanadi. O'yin qat'iy bir maqsad yoki dastur asosida amalga oshirilmaganligi, unda ko'proq ixtiyoriylik, erkinlik, ijodiy yondoshuv, hazilga moyillik va hissiy-emosionallik nisbatan kuchli ifodalanishi tufayli bu jarayon ishtirokchilari (ayniqsa o'smirlik yoshida) ko'pincha xatoga yo'l qo'yadilar yoki muayyan darajada jinoyat yuz beradi. O'yin motivi asosida aldash, qoidalarni buzish, intellektual qarama-qarshilik, qobiliyatdagi raqobat, tezkor qarorlar qabul qilish va qulay sharoitlardan foydalanish holatlari yotadi.

Jinoyat motivlari orasida o'zini-o'zi oqlash motivlari ham bo'lib, ular ko'pincha jinoyatchilikning o'zini-o'zi oqlash sabablari ko'rinishida ifodalanadi:

1. Jinoyat sodir bo'lganda, jinoiy xatti-harakatlar bilan bog'liq birovlarining roli ortirilganligi yoki boshqalarning roli kamsitilganligi bilan jinoyat holatining buzilishi natijasida jinoiy jazo qo'llash zarurati haqida xavotir paydo bo'lganda;
2. Jinoiy vaziyat yuzaga kelganligi uchun javobgarlikni istisno etganda keyingi natijaning halokatli oqibati namoyon bo'lganda;
3. O'zining xatosi va aldanishlari ya'ni, boshqa shaxslarning majburlashi, shavqatsizligi, birga yashashi natijasida aldash qurboniga aylanishi noqonuniy harakatlarga olib kelganda;
4. Buzilgan me'yorlarni yuzaga kelishida bunday harakatlarning muntazamligi tufayli voqyea sodir etilgan deb e'tirof etilganda;
5. Jinoyatning jabrlanuvchisini jinoyat huquqi buzilishining rad etilishi natijasida qonunning zararli oqibatlari va ijtimoiy xavfliligi e'tiborsiz qoldirilganda;
6. Mukammal jinoyatda uning rolini pasaytirish va bezatilishi (atayin o'zgartirilishi) natijasida;

7. Jinoiy harakatlarning haqiqiy sabablari jinoiy jazoni yengillashtiradi, ular kechirimli xarakterdadir deb ishonishda;
8. Odamlar uchun g'ayri tabiiy turmush sharoitlarini muqarrar ravishda jinoyat sodir etilishiga olib keladi, deb hisoblashda;
9. Jinoyatchi shaxsiy xususiyatlarining gipertrofiyasi, shaxsni qonundan ustun qo'yadigan eksklyuzivligining ifodasida yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, voyaga yetmaganlarga xos jinoyat motivlarining shakllanishi aynan shu yoshdagilarning turmush tarzi bilan bog'liq bio-fiziologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va tarbiyaviy-psixologik omillar hamda ularni ta'minlovchi zarur shart-sharoitlarga bog'liqdir. Shu bois, yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq turli omillar ta'sirini uyg'un va me'yorli kechishini ota-onalar, tarbiyachi-o'qituvchilar, mahalla-guzar faollari va boshqa tarbiya uchun mas'ullar o'zaro kengashib, maslahatli hal qilishlari maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2010 yil 2 iyundagi "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi Qonuni. // <https://lex.uz/docs/1633102>.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-prosessual kodeksi. <https://lex.uz/docs/111460>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni, 2017 yil 6 iyul.
4. Andreyeva G.M. Metodologicheskiye problemye sosialno - psixologicheskogo issledovaniya. - M.: Pedagogika, 1995. - 216 s.
5. Barotov Sh. R. Psixologik xizmat. –T. 2018. -346 b.
6. Karimova V.M. Yoshlarda o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. - B.309.
7. Maslou A. Novyye rubeji chelovecheskoy prirody - Moskva: Smysl, 1999. -425 s.